

UDK -902
94

ISSN:2490-3930
GODINA I/BROJ 1

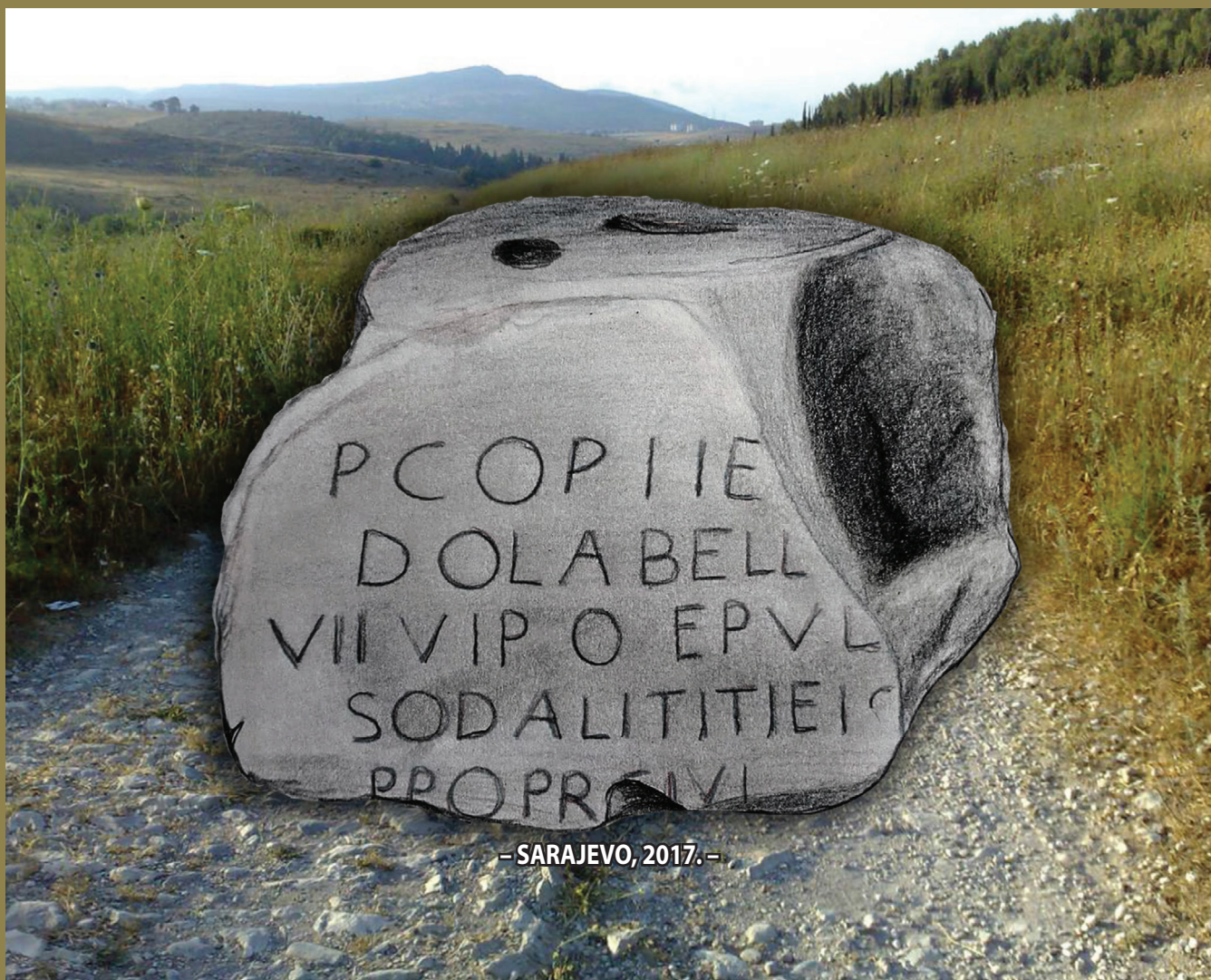
UDRUŽENJE ZA PROUČAVANJE I PROMOVIRANJE ILIRSKOG NASLIJEĐA I DREVNIH I KLASIČNIH CIVILIZACIJA
BATHINVS

GODIŠNJAK UDRUŽENJA
BATHINVS

ACTA ILLYRICA

ACTA ILLYRICA • GODIŠNJAK UDRUŽENJA BATHINVS • GODINA I/BROJ 1

— SARAJEVO, 2017. —

Izdavač / Publisher:

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i
klasičnih civilizacija BATHINVS

Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.bathinus.org, <http://udruzenjebathinvs.simplesite.com>

Za izdavača / For the Publisher:

Edin Veletovac

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Salmedin Mesihović

Redakcija / Editorial Board:

Branka Migotti, Bego Omerčević, Drago Župarić, Amra Šaćić, Edin Veletovac

Sekretar Redakcije / Secretary of the board:

Ivana Božić

Recenzentski odbor / Advisory board:

Enver Imamović, Branka Migotti, Salmedin Mesihović, Adnan Busuladžić,
Alka Domić Kunić, Adnan Kaljanac, Amra Šaćić, Edin Veletovac

Prijevod na engleski / English translation:

Samra Čebirić

Lektor / Proofreader:

Aida Hasović

DTP:

Amra Mekić

UDK:

Elvira Poljak

Vizualni identitet naslovnice / Cover page design:

Romana Witschi

Štampa / Print:

FERAL PRESS

Tiraž / Print Run:

200

Časopis je štampan uz pomoć / Printing of the journal supported by:

Firma "BABILON" d.o.o. Tuzla

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog
naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija*
BATHINVS

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS
GODINA I/ BROJ 1

SARAJEVO, 2017.

SADRŽAJ

Predgovor	6
Salmedin Mesihović - <i>Familija Publija Kornelija Dolabele</i>	10
Ivana Božić - <i>Lik i djelo Publija Kornelija Dolabele referirajući se na Annales Kornelija Tacita</i>	23
Dženan Brigić - <i>Utjecaj podizanja trajnih naselja i uzgoja žitarica na razvoj putnih komunikacija</i>	32
Jesenko Hadžihasanović / Edo Mešić - <i>Rekognosciranje antičkih lokaliteta na području Kiseljaka</i>	43
Mersiha Imamović / Bego Omerčević - <i>Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave</i>	56
Amra Šaćić - <i>The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century</i>	78
Maja Pandža - <i>Cirkuliranje novca u prvom stoljeću u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije (na uzorku publiciranih primjeraka)</i>	90
Sanda Hasagić - <i>Orijentalni kultovi na tlu provincije Dalmacije u I stoljeću</i>	102
Samir Aličić - <i>SC Pegasianum</i>	113
Dževad Drino / Benamina Londrc - <i>Činovnička karijera klasičnih rimskih pravnika u provinciji Dalmaciji</i>	125
Dijana Beljan - <i>Illyrski antroponimi na latinskim natpisima Dalmacije</i>	131
Edin Veletovac - <i>Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora</i>	148
Branka Migotti - <i>Je li rimska Certisija bila caput viarum?</i>	168
Drago Župarić - <i>Prve kršćanske zajednice: Jeruzalem, Antiohija, Rim</i>	181
Džejlan Ganić - <i>Okrugli sto Godine razvoja i integracije – 2000 godina od namjesništva Publija Kornelija Dolabele</i>	194
Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS (predstavljanje izdavača)	202
Autori objavljenih radova	207

Mr. Mersiha Imamović / Dr. sci. Bego Omerčević

Filozofski fakultet

Univerziteta u Tuzli

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

UDK: 711.4(497.6)“08“

Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave

Apstrakt: Neposredno nakon definitivnog osvajanja bosanskohercegovačkih prostora (9. godine n. e.) rimske vlasti su pokrenule brojne aktivnosti s namjerom da ove prostore čim prije i što čvršće vežu za Carstvo. S tim u vezi, pokrenut je proces urbanizacije, čiji je osnovni smisao bio da se kompletna infrastruktura na bosanskohercegovačkim prostorima sistematski i do kraja planski izgradi, odnosno uredi po uzoru na italičke krajeve. Dolazak Rimljana označio je kraj ilirskog i početak jednog novog, potpuno drugačijeg razdoblja u historiji ovih prostora. Riječ je o rimskom dobu. Sam proces urbanizacije se odvijao višesmjerno, obuhvatajući izgradnju putnih komunikacija, naselja, javnih i privatnih objekata, proizvodnih pogona, vojnih utvrđenja i drugih infrastrukturnih sadržaja. Sa urbaniziranjem bosanskohercegovačkih prostora stvorena je jaka osnova za potpuno zaživljavanje rimske kulture i civilizacije. U radu su izneseni brojni podaci koji nam jasno govore o provođenju urbanizacije, njenim efektima i pozitivnim tekovinama.

Ključne riječi: urbanizacija, bosanskohercegovački prostori, Rimsko carstvo, Gornji Ilirik, Dalmacija, Rimljani, Iliri, Salona, Narona, Servitium, Sarajevsko polje, Domavija, Skelani, Argentaria.

Uvod

Kada je riječ o izvornoj građi, na osnovu koje se može prosuđivati o urbanizaciji na bosanskohercegovačkim prostorima, u smislu njenog pokretanja, provođenja, teškoća sa kojima su se suočavali njeni akteri, rezultata i posljedica, ista je veoma oskudna. No, i pored toga, moguća je rekonstrukcija urbanizacije na ovim prostorima. Raspoloživi fond podataka čine razne vrste arheoloških nalaza, na jednoj i pisani zapisi na drugoj strani.

Arheološke nalaze, koji se uglavnom odnose na naselja, javne privatne i privredne objekte, putne saobraćajnice i sve drugo što je za njih vezano (miljokazi, beneficijarske stanice, poštanske stanice, odmorišta uz ceste i drugo), nadopunjuju pisani zapisi koje nalazimo u: Pojtingerovoj karti, Antoninovom Itinerariju, Notitiinovom dignitatumu, Ravenjaninovoju Kozmografiji, Geografiji Klaudija Ptolomeja i drugih grčkih i rimskih pisaca, te brojni beneficijarski i municipalni natpisi kao i nekoliko natpisa na miljokazima.

Iz Dolabelinog vremena mogao bi biti jedan miljokaz iz Podorašca kod Konjica, dok drugih pronađenih tragova miljokaza, bilo da je riječ o čitavim ili

pak samo njihovim fragmentima, na području današnje Bosne i Hercegovine, nažalost nema. Osim najranijeg miljokaza iz vremena vladavine cara Tiberija, na kojem se spominje Božanski August *Divo Augusto* (14. godine), spominju se miljokazi koji su podignuti u vrijeme vladavine cara Klaudija, a isti su pronađeni na području zapadne Bosne, u dolini rijeke Sane. Najveći broj miljokaza pripada III i IV stoljeću. Oni su pronađeni duž magistralnih cesta koje su vodile od Salone prema Servitiumu i od Salone prema Argentariji.

Stvaranje preduslova za provođenje urbanizacije

Jedan od prvih i najvažnijih preduslova za provođenje urbanizacije na bosanskohercegovačkim prostorima vezan je za uspostavljanje trajnog mira i sigurnosti življenja na ovim prostorima. Naime, višestoljetni i kontinuirani ratni sukobi između Rimljana i ilirskih plemena su zasigurno ostavili duboki jaz i veliku netrpeljivost, kako na jednoj tako i na drugoj strani. Rimske carske vlasti su, u svakom slučaju, bile svjesne situacije u kojoj su se nalazile. Zato su odmah, po okončanju Batonovog ustanka (9. godine n. e.), pristupile sistematskom uspostavljanju trajnog mira. Njihove namjere su bile sasvim jasne. Prvi cilj je bio uspostaviti i osigurati mir, a drugi pristupiti planskom provođenju brojnih aktivnosti s namjerom da, čim prije i u potpunosti, zagospodare ovim prostorima. Rukovođene takvim opredjeljenjem rimske vlasti su, na samom početku svoje vladavine, pokazale visok stepen tolerancije prema svojim dojučerašnjim neprijateljima, a samim tim i svoju punu opredijeljenost za međusobno uvažavanje i suživot sa zatečenim stanovništvom. Potvrde o tome nalazimo u izvornoj građi koja nam pruža dosta podataka iz kojih se jasno vidi da su se odnosi između Rimljana i pripadnika starosjedilačkog ilirskog stanovništva konstantno popravljali i bivali bliskijim i prisnijim.¹ Naime, tokom vremena domaće stanovništvo je pokazivalo sve veću opredijeljenost za poštivanje rimskih zakona, a samim tim i svoju privrženost rimskim vlastima. U tome su se posebno isticali rimski vojni veterani koji su bili ilirskog porijekla. Oni su vremenom, tokom dugog službovanja u rimskoj vojsci, prihvatili rimski način života, rimsku kulturu i tradiciju. Mnogi, među takvim, nisu se vraćali u mjesto svog porijekla nego su svoj život nastavljali da žive u urbanim sredinama. Vrlo često, oni su za žene uzimali Rimljanke koje su im rađale djecu što ih je još više vezalo za njihovo novo mjesto prebivališta. Na taj način, rimska vlast je postajala još čvršćom i sigurnijom, što je u konačnici predstavljalo sasvim dobre pretpostavke za nesmetano provođenje procesa urbanizacije na bosanskohercegovačkim prostorima.

Drugi, veoma važan preduslov za provođenje urbanizacije predstavljala je kolonizacija bosanskohercegovačkih prostora. Riječ je o trajnom naseljavanju

¹ Omerčević-Imamović, 2011, 245-260.

Rimljana, prvenstveno rimskih vojnih veterana, kojima su carske vlasti davale na poklon ogromne zemljišne komplekse, vjerujući da će uz njihov angažman brže i prije uspjeti učvrstiti mir i stabilnost na ovim prostorima, te uporedo s tim i pokrenuti privrednu proizvodnju. Sa dolaskom rimskih veterana pokrenute su brojne aktivnosti na planu privređivanja, a posebno u sferi poljoprivredne proizvodnje. Pored brojnih novina koje su sa sobom donijeli, rimski veterani su uspostavili novi način obrađivanja zemlje zasnovan na tzv. tropoljnom sistemu. Zahvaljujući tome, u relativno kratkom vremenskom periodu značajno je promijenjena slika stanja i prilika na brojnim zemljišnim kompleksima. Isti su bili uredno obrađeni i zasijani raznim vrstama kultura. Kako se radi o izuzetno plodnom zemljištu prinosi sa zemlje su vrlo brzo nadmašili potrebe ondašnjeg stanovništva ovih prostora. Na taj način su stvarani poljoprivredni viškovi koji su vrlo brzo postali predmetom trgovine, odnosno njihovog izvoza u druge krajeve Rimskog carstva. Zauzvrat uslijedio je i uvoz raznih vrsta roba, čime je značajno podignut životni standard ondašnjih stanovnika bosanskohercegovačkih prostora. Tako su postepeno, ali sigurno stvarane dobre pretpostavke za uspostavljanje jačih trgovačkih veza sa zemljama i narodima u okruženju, a samim tim i razvoj trgovačke djelatnosti. Međutim, veoma važan preduslov za njihov dalji napredak i jačanje trgovine predstavljala je ne samo dobro izgrađena putna infrastruktura na bosanskohercegovačkim prostorima, nego i njena povezanost sa jadranskim lukama Salonom i Naronom.

Sljedeći preduslov za provođenje urbanizacije na bosanskohercegovačkim prostorima vezan je za veoma povoljan i za Rimsko carstvo važan njihov strateški položaj. Naime, ovi prostori su predstavljali glavnu sponu i najkraći put između Rima i rimskog limesa na Podunavlju. To je svakako bio razlog više da se, čim prije, pristupi izgradnji putnih komunikacija koje bi povezivale ova dva kraja Rimskog carstva. Za carske vlasti ta veza je bila od naročite važnosti. Ona je značila lakše i brže prebacivanje vojnih jedinica u područje Podunavlja i obrnuto u njegovo zaleđe, te brži protok naoružanja, vojne opreme i raznih drugih vrsta roba, što je sve zajedno značilo veću borbenu mobilnost i izraženiju spremnost rimskih legija za borbena dejstva. Prema tome, sa realizacijom projekta urbanizacije na bosanskohercegovačkim prostorima carske vlasti bi ostvarile mnogo bolje pretpostavke za sigurnost rimskog limesa na području Podunavlja.

Još je jedan, također bitan preduslov za provođenje urbanizacije na bosanskohercegovačkim prostorima. Riječ je o bogatim i skoro netaknutim privrednim resursima, među kojima su bili posebno važni: ogromni kompleksi plodnog, ali zapuštenog i neobrađenog poljoprivrednog zemljišta, prostrani pašnjaci, bogata nalazišta raznih vrsta ruda i plemenitih metala, šume kao i druga manje važna prirodna bogatstva. Rimske vlasti su bile itekako svjesne te činjenice i zato su na samom početku svoje vladavine pokrenule

brojne aktivnosti s ciljem da stvore prijeko potrebne uslove za sistematsko iskorištavanje ogromnih materijalnih dobara koja su bila rasprostranjena u skoro svim krajevima koji pripadaju današnjoj Bosni i Hercegovini. Međutim, ključni faktor za uspješnu realizaciju njihovog cilja vezan je za izgradnju jake infrastrukture, odnosno provođenje urbanizacije koja je podrazumijevala, prije svega, izgradnju razgranate putne mreže, bilo da je riječ o glavnim (magistralnim) ili pak sporednim (vicinalnim) saobraćajnicama.

Početni koraci u provođenju urbanizacije

Odmah, nakon dolaska Rimljana na prostore današnje Bosne i Hercegovine, rimske vlasti su pokrenule brojne aktivnosti s ciljem da ove prostore, čim prije i u cjelovitosti, uključe u rimske tokove života, a time i u rimsku civilizaciju. Jedna od posebno važnih aktivnosti bila je vezana za sistematsko provođenje urbanizacije, odnosno plansku izgradnju kompletne infrastrukture na ovim prostorima. Cilj je bio da se bosanskohercegovački prostori, što prije, inkorporiraju u sve tokove rimskog načina života. Naročite zasluge u realizaciji postavljenog plana pripadaju carskom namjesniku Publiju Korneliju Dolabeli, koji je od 14. do 20. godine obnašao funkciju namjesnika provincije Gornji Ilirik, kojoj su, između ostalih, pripadali i današnji bosanskohercegovački prostori.

Sa preuzimanjem namjesničke dužnosti, koja je po svoj prilici počela potkraj vladavine cara Augusta i početkom vladavine cara Tiberija², Dolabela je svoje prve aktivnosti usmjerio u pravcu izgradnje putnih komunikacija. Namjera mu je bila da, čim prije, poveže ondašnja naselja Ilirika sa lukama na Jadranu – Salonom i Naronom i tako stvori prijeko potrebne uslove za pokretanje privredne proizvodnje, a samim tim i iskorištavanje bogatih privrednih resursa. U svojim planovima Dolabela se ponajviše fokusirao na bosanskohercegovačke prostore, prvo zbog njihovog veoma povoljnog geostrateškog položaja i drugo zbog obilatih raznoraznih prirodnih bogatstava koja su bila rasprostranjena u skoro svim krajevima današnje Bosne i Hercegovine. Sa izgradnjom putnih komunikacija Dolabela je smatrao da će biti moguć brži i lakši transport roba i ljudi i to ne samo na ovim prostorima nego čak i mnogo šire. Dolabeline ceste imale su višestruki značaj za rimsku provinciju Gornji Ilirik, a posebno kada je riječ o pokretanju privrede i njenom mnogo bržem i jačem ekonomskom razvitku, na jednoj, te prebacivanju rimskih jedinica (legija) i vojne opreme na područje Podunavlja, na drugoj strani. Dakle, zamisao Dolabele je bila da se kroz izgradnju putnih komunikacija stvore dobri uslovi za čvršće povezivanje naseljenih mjesta i privrednih resursa na bosanskohercegovačkim prostorima sa jadranskim lukama Naronom i Salonom. Njegovi prvi koraci bili su usmjereni

² Glavičić, 2014, 42-43.

na popravku i proširenje postojećih puteva, a potom i na izgradnju sasvim novih, za ono vrijeme, modernih saobraćajnica. Sudeći na osnovu raspoložive građe, Dolabela je čvrsto vjerovao da će sa izgradnjom putne infrastrukture značajno ubrzati sveopći razvoj ovih prostora.

Dolabelini planovi su svesrdno podržavani od rimskih carskih vlasti. Isti su se u potpunosti poklapali sa osnovnim opredjeljenjima i načelima globalne politike Rimskog carstva. U vezi s tim, carske vlasti su smatrale da će sa izgradnjom glavnih putnih saobraćajnica na bosanskohercegovačkim prostorima biti stvorene dobre pretpostavke za izgradnju naselja, odnosno gradova i to po uzoru na rimska pravila građenja, raspored i način gradnje javnih i stambenih objekata.³

Veoma važan preduslov za uspostavu stabilne vlasti i njeno nesmetano funkcionisanje na bosanskohercegovačkim prostorima predstavljala je izgradnja cesta. Njihovom izgradnjom otvarane su mogućnosti za podizanje naselja i to tik uz putne komunikacije ili pak u njihovoj neposrednoj blizini. Neke od tih cesta su vodile prema velikim privrednim centrima oko kojih su također nicala manja ili veća naselja. Sa izgradnjom putnih komunikacija i naselja pokrenut je proces urbanizacije ovih prostora.

Veoma značajnu potporu u provođenju urbanizacije pružile su rimske vlasti, koje su pokrenule proces dodjeljivanja *civiteta* (punih građanskih prava) domoradačkom, ilirskom stanovništvu i osnivanja *municipia* (samoupravnih gradova) na bosanskohercegovačkim prostorima. Prve *civitete* ilirsko stanovništvo je dobilo u vrijeme dinastije Julijevaca-Klaudijevaca. Kasnije, u doba vladavine Flavijevaca došlo je do pojačanog dodjeljivanja *civiteta*, što je na kraju rezultiralo stvaranjem prvih municipija u dolinama rijeka Une, Drine i Vrbasa.⁴

Na izgradnju putnih komunikacija, čemu se pristupilo neposredno nakon osvajanja Ilirika 9. godine, a samim tim i urbanizaciju bosanskohercegovačkih prostora su u značajnoj mjeri utjecale svakodnevne potrebe rimske vojske, odnosno nesmetano kretanje i boravak rimskih legija na ovim prostorima. Dakle, u početku su putne komunikacije bile isključivo namijenjene za kretanje rimskih vojnih jedinica. Međutim, u kasnijim razdobljima one će biti korištene i za transport ljudi i privrednih dobara. Osim izgradnje cesta, u proces urbanizacije se u potpunosti uklapalo podizanje vojnih logora, namijenjenih za stacioniranje, obuku i odmaranje rimskih legija.

Sagledavajući okolnosti na bosanskohercegovačkim prostorima, neposredno nakon njihovog osvajanja, jedno je sasvim sigurno da je Dolabela bio ne samo inicijator nego i začetnik njihove urbanizacije. Istina, njegove aktivnosti su, uglavnom, bile usmjerene na podizanje putnih saobraćajnica. Uzimajući u

³ Mamford, 2006, 218-243.

⁴ Bojanovski, 1988, 60.

obzir ondašnje stanje, sasvim je moguće da ni on sam nije bio dovoljno svjestan koliko će njegove ceste imati utjecaja na cjelovito provođenje urbanizacije na ovim prostorima. Međutim, analizirajući kasnija zbivanja jasno je vidljivo da su njegove aktivnosti bile temeljem urbanizacije današnjih bosanskohercegovačkih prostora. Ovisno o kojim područjima je riječ, urbanizacija je trajala sve do kraja IV stoljeća.

Rimske ceste

Za vrijeme namjesnikovanja u Gornjem Iliriku, Dolabela je u periodu od 14-20. godine, izgradio oko 550 milja cesta. Zahvaljujući tome on je uživao veliki autoritet među carskim krugovima, o čemu nam najbolje svjedoče epigrafski spomenici iz njegovog vremena.⁵ Rimske ceste izgrađene u vrijeme Dolabele išle su uglavnom postojećim, prirodnim pravcima. Iz natpisa koji su pronađeni u Saloni vidljivo je da je osnovni smisao izgradnje putnih komunikacija bio da se poveže primorje s kontinentalnom unutrašnjošću. Dolabeline vojničke ceste (*via militares*)⁶ su građene u skladu sa strateškim prilikama. Zato, neke od njih nisu bile iste širine, dok na nekim nisu izbjegavani čak ni strmi predjeli. Širina vojnih cesta bila je uglavnom između 3,50 i 4 metra. U pojedinim područjima one su bile široke čak i do 6,50 metara.⁷

Glavno ishodište putnih saobraćajnica na Jadranu predstavljala je luka, odnosno grad Salona, koji se prvi put spominje u Drugom rimsko-dalmatinskom ratu (119. godine s. e.).⁸ Putevi iz Salone su vodili u dva glavna smjera: jedan prema Akvileji i dalje u pravcu Rima, a drugi u kontinentalni dio istočnog jadranskog zaleđa. Strateška i komunikacijska pozicija Salone opredijelila je Dolabelu da ona bude glavno polazište cesta koje su vodile u unutrašnjost rimske provincije Gornji Ilirik. Riječ je o pet saobraćajnica koje su išle u sljedećim pravcima:

*...ad fines provinciae Illyrici (...) cuius viai millia passus sunt CLXVII munit per vexillarios leg(ionis) VII et XI ...*⁹

*viam Gabinianam ab Salonis Andetrium, aperuit et munit per leg(ionem) VII. Iz 19/20 godine.*¹⁰

*... a Salonis ad Hedum (?) castellum Daesitiatum per millia passuum CLVI munit ...*¹¹

⁵ Mesihović, 2014, 62-66 ; *CIL* III 3198a = 10156, *CIL* III 3200, *CIL* III 3201 = 10159, *CIL* = 31086 = 10156.

⁶ *ALBiH*, Tom I, 1988, 152.

⁷ Patsch, 1907, 27-80.

⁸ Appian, XI, 33; Livije, XLV 59.

⁹ Bojanovski, 1974, 17; Pašalić, 1960, 18; *ALBiH*, 153.

¹⁰ Abramić, 1926-27, 139-155.

¹¹ Bojanovski, 1974, 17; *ALBiH*, 153.

... *viam ad Bathinum (?) quod dividit Breucos Oseriatibus (?) a Salonis munit per millia passuum CLVIII...*¹²

... *ad inum montem Ditionum Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVIID ...*¹³

Svi ovi pravci, upisani su na solinskim natpisima¹⁴. Cesta broj jedan vodila je prema sjevernoj granici ilirske provincije. Njena dužina je iznosila 167 rimskih milja, odnosno između 245 i 250 kilometara.¹⁵ Riječ je o saobraćajnici koja je išla iz *Salone* prema Bosanskoj Gradiški (*Servitiumu*). Njena izgradnja je završena 16/17. godine. Ona je bila iznimno važna za povezivanje posavsko-podunavskih krajeva.¹⁶ O njenoj trasi i dužini postoje različita mišljenja među autorima koji su se bavili ovom problematikom. U Itineraru Antonini navodi se da je dužina ove ceste iznosila 126 m.p., a prema Tabuli P., ona je duga 135 m.p.¹⁷ Danas je teško precizno definisati naselja kroz koja je prolazila ova magistralna cesta. Njena trasa je išla pravcem: Prolog (*In Alperio*) – Livanjsko polje (*Briduum*) – Glamočko polje – Banja Luka (*Castra*) – Laktaši (*Ad Fines*) – Bosanska Gradiška (*Servitium*).¹⁸ Putna komunikacija Salona – *Servitium* je imala nekoliko odvojaka. Između ostalih, najvažniji je onaj koji je vodio prema Kupreškom polju (*Ionnaria*) – Šipovu (*Baloie*) – Mrkonjić Gradu (*Leusaba*). Ova cesta bila je u potpunosti završena u vrijeme Dolabele.

Druga magistralna cesta *Salona* – Muć (*Andetrium*) povezivala je utvrde i naselja na kojima su obitavali Dalmati u dolinama rijeka Vrbe, Čikole i Krke. Iako nedovršena u Dolabelino doba, cesta je trebala osigurati brzu vojnu intervenciju u slučaju eventualne pobune Dalmata.¹⁹ Njena izgradnja je započeta 14. godine. Do 17. godine ona je bila izgrađena do *Andetrium*a (Muća). U naredne tri godine nastavljena je njena gradnja do *Promone* i *Burnuma* (Ivoševci kod Knina).²⁰ Na ovu cestu nastavljala se magistralna saobraćajnica broj pet. Cesta *Salona* – *Andetrium*²¹ – *Burnum* produžavala je pravcem Grab – Resanovci – Bosanski Petrovac u poriječje Sane i Une, a odatle prema rijeci Savi i Sisciji.²² Ova cesta imala je odvojke prema Ključu, Bihaću i dolini rijeke Japre.²³

Treća magistralna cesta bila je *Salona* – *Argentaria*.²⁴ Dolabelina namjera bila

¹² Isto.

¹³ Abramić, 1926-27, 151; Bojanovski, 1974, 17.

¹⁴ Novak, 1944, 61-63.

¹⁵ B. Omerčević, 2007b, 20-23; Mesihović, 2010, 107

¹⁶ Omerčević, 2007b, 17-33.

¹⁷ Balif, 1893, 17-25; Patsch, 1896, 243-295; Pašalić, 1975, 94-98; Bojanovski, 1974, 41-130.

¹⁸ Notitia. dign. XXXII, 55 ; Up: E. Pašalić, 1960, 18-32; Bojanovski, 1974, 127.

¹⁹ Zaninović, 1966, 27- 92.

²⁰ *Tab. Peut. Salona XVI Andetrio XIV Magno VIII Promona XII Burno* (http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/5_campania/)

²¹ Jelić, 1898, 547.

²² Patsch, 1902, 409.

²³ Imamović, 1994, 30.

²⁴ *Tab. Peut. V 3-VI 2.*

je da se sa izgradnjom ceste prema srednjoj Bosni (Breza), gdje su živjeli Desidijati – *castellum Hedum*, obezbijedi sigurnost na ovom području. Dionica Salona – *ad Hedum Desidiatum* završena je 20 godine. Ova cesta je išla pravcem Duvanjsko polje – Glamočko polje – Gornja Rama – Kiseljak – Sarajevsko polje – Romanija – Drinjača, potom nizvodno dolinom Drine do Sirmiuma i uzvodno prema Đurđenovcu.²⁵ Ovom cestom Dalmacija je povezana sa Pannonijom i Mezijom.

Četvrta magistrala zasad je najmanje poznata. Još uvijek se ne zna njena krajnja tačka, odnosno nije precizno locirano mjesto *ad Bathinum flumen*. Vjerovatno se radi o rijeci Bosni, odnosno njenoj dolini uzvodno od Zenice. Moguće je da je rijeka Bosna bila granica između Breuka i Oserijata.²⁶ Dužina ove ceste je, prema solinskim natpisima, iznosila 150 rimskih milja, odnosno između 232 i 237 kilometara.²⁷ Izgrađena je u vrijeme Dolabele. Međutim, zbog oskudnosti materijalnih dokaza njena trasa još uvijek nije precizno utvrđena.

Peta magistrala je išla od Salone prema dionskoj planini *Ulcira* (Ilica). Ona je nastavak ceste *Via Gabiniana* koja je od Burnuma išla uzvodno rijekom Krkom do Knina i Strmice, odnosno ka dinarskom prevoju koji ga je razdvajao od planine Ilice koja je bila plemenska granica između Diciona i Dalmata.²⁸ Cesta *Salona – ad imum montem Ditionum Ulcirum*, prema solinskim natpisima, izgrađena je tokom 20. godine. Njena dužina iznosila je 77,5 milja, odnosno 113 ili 116 kilometara. U vrijeme cara Klaudija nastavljena je njena gradnja u pravcu Donji Unac – Petrovačko polje – dolina rijeke Sane.

Naselja

Sa izgradnjom putnih komunikacija na bosanskohercegovačkim prostorima uslijedila je, kao prateća pojava, izgradnja naselja urbanog tipa. Naselja su, u početku, podizana na raskrsnicama važnijih puteva, kasnije duž putnih komunikacija i na kraju u mjestima koja su bila bogata privrednim resursima. Njihova zajednička karakteristika je bila planska gradnja, zasnovana isključivo na rimskim uzusima građenja. Duž magistralne ceste Salona – Servitium, podignuta su brojna naselja na Livanjskom i Glamočkom polju, te u dolinama rijeka Plive i Vrbasa.²⁹ O tome nam svjedoče brojni nasebinski nalazi. Sudeći na osnovu istih, može se sa sigurnošću zaključiti da su ovi prostori bili gusto naseljeni. Na području Livanjskog polja pronađeno je dosta numizmatičkih nalaza koji datiraju još od republikanskog doba pa do druge polovine IV stoljeća. Isti nam

²⁵ Omerčević, 2010, 231.

²⁶ Mesihović, 2010, 107.

²⁷ Isto.

²⁸ Bojanovski, 1974, 205.

²⁹ Pašalić, 1960, 29; Bojanovski, 1974, 105; Omerčević 2007, 23-25.

jasno govore o kontinuitetu naseljenosti i naselja na ovim prostorima. U samom Livnu pronađeni su ostaci rimskog vodovoda,³⁰ koji predstavljaju jasan i upečatljiv dokaz provođenja urbanizacije u ovim krajevima. Među najznačajnije lokalitete Livanjskog područja spadaju: Lištani, Lipa, Grkovci, te gradine Suhača, Kablić, Vašarovine.³¹ Naselje Grkovci uživalo je status municipalnog grada. Potvrde o tome nalazimo u natpisu sljedećeg sadržaja: *decurio mun(icipio) [Salv]io*³² koji je pronađen u Grkovcima. Moguće je da se i putna stanica *Pelva*³³ nalazila na području Livanjskog polja, tačnije u Lištanima.³⁴ Beneficijarska stanica locirana je u naselju Lipa.³⁵

Najznačajnije naselje na Glamočkom polju ustanovljeno je na lokalitetu Halapići. Radi se o većem rimskom naselju u kojem su pronađeni miljokazi i beneficijarski natpisi,³⁶ zatim sepulkralni, votivni i građevinski ostaci izgrađeni u rimskom stilu. Ovdje je vjerovatno bila i putna stanica *Salviae*.³⁷ Međutim, kada je u pitanju njena tačna lokacija, mišljenja su podijeljena. Dok jedna grupa istraživača smatra da je ona bila smještena u Glavici na Glamočkom polju, drugi je lociraju na tri zasebna lokaliteta: Grahovo, Grkovci, Podgradina (Kamensko). Pouzdano se zna da je na lokalitetu Vrba (Podgradina) bilo smješteno sjedište municipija *Salvium*. Status samoupravnog grada *Salvium* je vjerovatno dobio u vrijeme Hadrijana.³⁸ U Podgradini su pronađeni ostaci rimskog hrama, cigle i crijepa. Sudeći na osnovu raspoloživih podataka nameće se zaključak da je u značajnoj mjeri, kako u Halapićima tako i Podgradini, provedena urbanizacija.

Od Halapića je cesta vodila prema sjeveru, preko Sarnade i Pecke, u dolinu rijeke Sane. Zbog nedostatka nalaza, teško je nešto više reći o urbanizaciji ovih krajeva. Međutim, jedno je sigurno da su na području Pecke, koja je predstavljala važnu stratešku tačku, postojala manja ili veća rimska naselja.³⁹

Drugi pravac je išao dolinom rijeke Plive. Materijalni, epigrafski i numizmatički nalazi, koji su pronađeni u Šipovu (*Baloie*) svjedoče o životu na ovom području u vremenu od I pa čak do VI stoljeća. U Šipovu se nalazila putna stanica *Boloie*⁴⁰ i istoimeni municipij.⁴¹ Tok romanizacije u dolini Plive malo je poznat. Otuda je teško čak i pretpostaviti kada je ovo naselje steklo municipalni status.

³⁰ Sergejevski, 1930a, 119-131; isti, 1930b, 159-167.

³¹ Omerčević, 2010, 206.

³² Patsch, 1909, 118-122.

³³ *CIL* III 13982.

³⁴ Sergejevski, 1928, 79-97.

³⁵ Sergejevski, 1931, 19-23.

³⁶ Zaninović, 2007, 184.

³⁷ Bojanovski, 1974, 68-78.

³⁸ Bojanovski, 1978, 115-126.

³⁹ Pašalić, 1975, 60-68.

⁴⁰ Sergejevski, 1930, 157-159; Patsch, 1910, 182; Bojanovski, 1988, 292.

⁴¹ Bojanovski, 1988, 287-292.

Od lokaliteta sa područja Šipova poznati su još Crkvina, u kojoj su pronađeni ostaci zgrade za stanovanje i Gromile, gdje je bio smješten rimski logor sagrađen još u I stoljeću, koji je kasnije pretvoren u refugium.⁴²

Rudarsko područje Mrkonjić Grada (Stari Majdan i Sinjakovo)⁴³ bilo je bogato rudama željeza i olova.⁴⁴ Na ovom prostoru izgrađena su rimska rudarska naselja, o kojima nam svjedoče ostaci topionica željeza, troske, nadgrobni spomenika, cigle, keramike i zidova.⁴⁵ Moguće je da se na području Mrkonjić Grada, u Bjelajcu (Donje polje), na mezejskoj civitas razvilo veće municipalno naselje o kojem nema puno tragova.

Na području današnje Banja Luke otkriveni su tragovi naselja *Castra*.⁴⁶ Riječ je o naselju koje je po svom karakteru bilo tipično vojničko. Naime, ono je podignuto na mjestu nekadašnjeg logora. U njegovoj neposrednoj blizini nalazilo se civilno naselje. Potvrdu tome pružaju nam brojni građevinski ostaci, nalazi novca iz III stoljeća, kao i drugi manje važni artefakti. Pojedinačni nalazi govore nam o naseljenosti ovog kraja. Među najznačajnije spada ara koja je bila posvećena Jupiteru – Geniju.⁴⁷ Ona je pronađena u samom centru Banja Luke. Aru je podigao beneficijar Gornje Panonije *Lucius Sicinius Macrinus*.⁴⁸ Iz ovog se jasno vidi da se u *Castri* nalazila i beneficijarska stanica. Na putu koji je vodio prema Trnu (9 km sjeverno od Banja Luke) nalazila se putna stanica *Ad Ladios*.⁴⁹ Sljedeća putna stanica bila je smještena na području današnjih Laktaša.⁵⁰ Tu su se još nalazila i mineralna vrela oko kojih je bilo podignuto naselje, koje je bilo izgrađeno u skladu sa rimskim pravilima gradnje.⁵¹ O urbanizaciji ovih područja govore nam ostaci stambenih zgrada sa kanalima za dovod tople vode. U Laktašima su pronađeni fragmenti cigle za hipokaust.⁵² Međutim, teško je pouzdano reći kada su naselja u Laktašima i Gornjem Šeheru podignuta. Iako numizmatički nalazi datiraju iz III i IV stoljeća, to ni u kom slučaju ne znači da su ona bila tada podignuta.

Pogodan pristup obali i prelaz preko rijeke Save predstavljali su krajnju tačku magistralne ceste Salona – Servitium. U Servitiumu (Bosanska Gradiška) bila je također putna stanica i naselje. Prema nalazima novca naselje je egzistiralo još od I stoljeća.⁵³ O tome nam svjedoče brojni nalazi zidne i podne cigle.

⁴² Pašalić, 1960, 22.

⁴³ Omerčević, 2010, 159.

⁴⁴ Simić, 1951, 133-139.

⁴⁵ Sergejevski, 1963, 95-102.

⁴⁶ Patsch, 1895b, 573-586.

⁴⁷ Imamović, 1977, 136-137.

⁴⁸ Patsch, 1895b, 547-577.

⁴⁹ Tomaschek, 1880, 513; Pašalić, 1957, 74.

⁵⁰ Pašalić, 1957, 75-92.

⁵¹ Kelnner, 1890, 55-63; Skarić, 1924, 2-3.

⁵² E. Pašalić, 1960, 99.

⁵³ Patsch, 1899, 242; Sergejevski, 1932, 25-30.

Magistralna putna komunikacija *Salona – Argentaria*, poznatija kao rudarska cesta,⁵⁴ išla je iz Salone prema Duvanjskom polju i dolini Rame. Uz njenu trasu, izgrađena su brojna rimska naselja. Na području Duvanjskog i dijela Imotskog polja ranije su živjeli Dalmati. Njihovo plemensko središte se nalazilo u današnjem selu Borčani na Lib planini,⁵⁵ koje je bilo udaljeno oko 9 kilometara od Duvna. Nakon pokoravanja Dalmata Rimljani su nastavili život u Borčanima, ali i drugim krajevima Duvanjskog polja. Borčani su vjerovatno predstavljali veliko naselje, o čemu svjedoči kasnoantička bazilika. Iznad Borčana nalazile su se dvije rimske utvrde.⁵⁶ Putna stanica *Bulsinius* – (planina Tušnica) nalazila se na raskrsnici puteva koji su vodili prema Buškom Blatu, Duvanjskom i Livanjskom polju.⁵⁷

Među najvažnije naseobinske lokalitete s područja Duvanjskog polja spadaju Crkvina i Karaula. Nalazi iz Crkvine govore nam da je ovdje još u vrijeme cara Tiberija izgrađen forum.⁵⁸ Na Karauli su pronađeni ostaci stambenih objekata i žrtvenika⁵⁹ koji svjedoče o radu i životu domaćeg i doseljeničkog stanovništva. I pored velikog broja materijalnih ostataka sa područja Duvanjskog polja, koji nam jasno oslikavaju naseljenost ovih krajeva, njegovo glavno središte grad *Delminium* je status municipija stekao, najvjerojatnije, tek u II stoljeću, za vrijeme vladavine cara Hadrijana. Razlog zakašnjelog sticanja municipalnog statusa krije se u domicilnom stanovništvu koje se odupiralo romanizaciji o čemu nam govore kasniji gentiliciji od kojih su najčešći *Aeli*, koji su pripadali rodovskoj zajednici Hadrijana (*Publius Aelius Traianus Hadrianus*).⁶⁰

Duž ceste koja je išla dolinom gornje Rame, gdje je živjelo manje ilirsko pleme Deretina, registrovani su tragovi života i u rimsko doba. Mada su ti tragovi veoma oskudni ipak se, sudeći na osnovu građevinskih nalaza i sadržaja natpisa koji ukazuju na pojačanu romanizaciju, može pretpostaviti da je ovdje i dalje dominiralo autohtono stanovništvo. S obzirom na položaj ovog područja, dilema je oko samog statusa naselja Varvara u dolini Rame i putne stanice u istom mjestu. Prema K. Paču, Varvara je uživala status municipija pod imenom *Bistue Vetus* (*mun. Bist...*). Stekla ga je za vrijeme Flavijevaca.⁶¹ Osim u Varvari (*Mun. Bist...*) susreće se i u Zenici i Fazlićima. Prema I. Bojanovskom riječ je o teritorijalnom jedinstvu.⁶² Međutim, *Bistue Vetus* je ipak bila smještena u naselju Varvara.⁶³

⁵⁴ Imamović, 1985, 31-52.

⁵⁵ Bulić, 1928, 55-58; Patsch, 1904, 307-365; Zaninović, 1967a, 27-91; isti, 1967b, 5-101.

⁵⁶ Patsch, 1904, 309.

⁵⁷ Čače, 1995, 53.

⁵⁸ Pašalić, 1960, 37.

⁵⁹ Patsch, 1904, 340.

⁶⁰ Bojanovski, 1988, 221.

⁶¹ Patch, 1906, 157.

⁶² Bojanovski, 1988, 159.

⁶³ Wilkes, 1969, 272.

Područje oko Gornjeg Vakufa i Bugojna bilo je prilično gusto naseljeno u rimsko doba. Zahvaljujući svom veoma povoljnom i pogodnom prirodnom položaju ovi krajevi su komunikacijski bili veoma dobro povezani s drugim susjednim mjestima. Na to su, prije svega, utjecali bogati privredni resursi, prvenstveno ruda zlata, a potom i ruda željeza u podnožju planine Vranice. Nakon što su u potpunosti iscrpili sva ležišta zlata, Rimljani su se fokusirali na eksploataciju željeza. Polazeći od činjenice da su Rimljani, odmah nakon osvajanja Ilirika, pristupili eksploataciji zlata moralo je doći i do pojačanog doseljavanja stranaca u ove krajeve, koji su bili zaduženi za kontrolu i nadzor rada u rudištima. Tako je došlo do stvaranja kako javnih tako i privatnih objekata. Za razliku od Gornje Rame, područje Skopljanskog polja je obilovalo sa raznoraznim ostacima građevinskih materijala, troskom, nalazima novca itd.⁶⁴ Na ovom području pronađeni su ostaci koji nam jasno ukazuju na postojanje dvije putne stanice. Jedna, *Ad Matricem* je bila u Gornjem Vakufu,⁶⁵ a druga, *Bistue Nova* u Bugojnu.⁶⁶

Trasa ceste je od Skopljanskog polja vodila prema lašvanskoj dolini, gdje su pronađeni brojni rimski ostaci. Rijeka Lašva je bila poznata po ogromnim nanosima pijeska u kojem se krilo zlato.⁶⁷ Osim zlata, u području iznad Lašve nalazile su se značajne naslage željezne rude. Prerada iste obavljana je u Malom Mošunju, današnji Vitez (*Bistue Nova*),⁶⁸ Putičevu, Docu, Travniku, Karahodžama i u Rankovićima.⁶⁹ O tome nam svjedoče brojni ostaci rimskih naselja, među kojima je posebno bilo važno naselje koje je bilo podignuto na području današnjeg Turbeta (kod Travnika).⁷⁰ Stanovništvo lašvanskog područja je steklo civitet još u doba Flavijevaca i Elijevaca. Sudeći na osnovu stečenog civiteta, može se zaključiti da je proces urbanizacije ovog područja započeo odmah nakon osvajanja bosanskohercegovačkih prostora.

Od Viteza, cesta je, preko Vjetrenice i Čajdraša, išla u pravcu Zenice. Analizirajući ostatke natpisa *mun. Bis...*, pronađenog u Zenici, Ć. Truhelka smatra da je *Bistue Nova* bila smještena u Zenici.⁷¹ O prisustvu Rimljana na ovom području govore nam brojni ostaci nadgrobnih spomenika, zgrada i novca iz III i IV stoljeća.⁷² Iz doline Lašve trasa ceste je išla preko Kiseljaka prema Sarajevskom polju.

Od rimskih naselja na području Kiseljaka naročito se isticala Višnjica, koja je najvjerojatnije uživala status rimske općine.⁷³ Osim Višnjice važnu ulogu su

⁶⁴ Pašalić, 1953, 345-348; Sergejevski, 1932, 28.

⁶⁵ Pašalić, 1960, 40-41.

⁶⁶ Pronađena tegula sa žigom Bistues dovodi se u vezu sa područjem Bugojna gdje je postojala rimska ciglana. Up: Petrović, 1960-61, 230; Bojanovski, 1974, 165-174.

⁶⁷ Hoffer, 1897, 411-423; Imamović, 1976, 7-27; Škegro, 1999, 47-48.

⁶⁸ Kujundžić, 1926, 75-83.

⁶⁹ Truhelka, 1893, 692-695; Kujundžić, 1916, 477-479; Škegro, 1999, 125

⁷⁰ Hoffer, 1895, 43-61; Mandić, 1924, 83-90.

⁷¹ Truhelka, 1892, 340-346.

⁷² Sergejevski, 1932, 53-54.

⁷³ Sergejevski, 1957, 124-125.

imala i naselja koja su ustanovljena na lokalitetima Glavica, Krivača, Crkvina i Podastinje. U neposrednoj blizini Kiseljaka je bila izgrađena i putna stanica *Stanecli*.⁷⁴

Na Ilidži kod Sarajeva pronađeni su ostaci rimskog urbanog naselja koje se spominje pod imenom *Aquae S...* Riječ je o banjskom naselju čije ime nije u potpunosti poznato, iako je uživalo status autonomnog grada. Rimljani su poznati kao narod koji je uživao provodeći vrijeme u termalnim vodama. U vrijeme najvećeg privrednog procvata bosanskohercegovačkih prostora (II i III stoljeće) ovo naselje je doživjelo svoj puni razvoj. O tome nam veoma upečatljivo govore brojni ostaci javnih i privatnih objekata, tragovi toplica, nalazi stambenih zgrada, mozaika, keramike i novca.⁷⁵ Na ulazu u Sarajevsko polje, u mjestu Vujovići bila je smještena stražarnica.⁷⁶

Iz Sarajevskog polja trasa ceste je vodila preko Romanije u dolinu rijeke Drine, prema Drinjači i dalje uzvodno u pravcu *Argentarie*. Najznačajnije rimsko naselje koje je bilo izgrađeno na ovom dijelu trase pronađeno je na području današnje Rogatice. Nije sasvim jasno da li je ovo naselje imalo status municipija ili kolonije. Nalazi iz gornjeg Podrinja (ostaci nadgrobnih spomenika, natpisi i novac iz kasnijih razdoblja)⁷⁷, koji su pronađeni na području Goražda, Foče i Višegrada, navode nas na zaključak da su i ovdje bila izgrađena veća ili manja naselja.

U srednjem Podrinju pronađeni su tragovi dvaju izuzetno važnih rimskih naselja. Riječ je o Domaviji i Skelanima. Domavija je bila najznačajnije rudarsko naselje na području cijele istočne Bosne. Njena okolina je bila bogata rudom srebra i olova. Vremenom, naselje Domavija je postala stjecište brojnih rudarskih stručnjaka, rimskih činovnika, zanatlija, trgovaca i pripadnika raznih drugih djelatnosti.⁷⁸ Pojačanom naseljavanju ovog kraja uveliko su doprinijele i dobre komunikacijske veze sa susjednim područjima. U Domaviji je bilo glavno administrativno središte i sjedište dalmatinskih i panonskih rudnika. Ona je uživala status municipija, a potom i kolonije (III stoljeće).⁷⁹ Urbanistički plan grada je bio u potpunosti prilagođen konfiguraciji terena. Iznad Gradine (*Domavia*) nalazio se Gornji grad na kojem su otkriveni ostaci utvrđenja. U samom gradu se nalazila vijećnica, zgrada tribunala, javne terme, nekropole, kulturni i votivni spomenici, ostaci tržnice (*macelluma*) i vodovoda.⁸⁰ Pronađeni nalazi raznih vrsta objekata jasno nam svjedoče o razvijenosti

⁷⁴ Pašalić, 1960, 51; Imamović, 1971, 344-351.

⁷⁵ Pašalić, 1959, 113-136.

⁷⁶ Pašalić, 1960, 69.

⁷⁷ Paškvalin, 1958, 153-157; Sergejevski, 1936, 3-9; isti, 1934, 11-41.

⁷⁸ Omerčević, 2007a, 16-19.

⁷⁹ Omerčević, 2005, 41-46.

⁸⁰ Radimsky, 1891, 1-19; isti, 1892, 1-24; Imamović, 2002, 17-25.

i naseljenosti ovog rudarskog naselja.⁸¹ Naselje Skelani (*Malvesiatium*) je također uživalo status municipija, mada nije poznato kada je ono steklo taj status. Postoje dvije mogućnosti: jedna je da je to bilo u vrijeme Flavijevaca, a druga poslije cara Hadrijana.⁸² U Skelanima je postojala i beneficijarska stanica. Veći broj natpisa, nadgrobnih i građevinskih spomenika, pokazuje da je u Skelanima postojalo veće rimsko naselje koje je vjerovatno nastalo početkom I stoljeća. Sa doseljavanjem stranaca počela je urbanizacija ovih krajeva.

Područje oko rijeke Sane i Japre bilo je bogato naslagama željezne rude. Njena eksploatacija je pokrenuta krajem I stoljeća. Uporedo sa otvaranjem rudnika došlo je i do podizanja pogona za preradu rude željeza. Na području oko rijeke Sane prostirala se Majdanska planina koja je bila preboga željeznom rudom. Eksploatacija iste je počela neposredno nakon osvajanja ovih prostora od strane Rimljana. Sjedište rudokopa je bilo u današnjoj Ljubiji kod Prijedora. Na području Ljubije pronađeno je nekoliko žrtvenika iz III stoljeća posvećenih boginjama Terra Mater i Nemese, te epigrafski spomenici na kojima se spominju prokuratorii.⁸³ Slična situacija je bila i u dolini rijeke Japre gdje je tokom III i IV stoljeća izgrađeno nekoliko naselja po uzoru na rimska.⁸⁴ Među najvažnije naseobinske lokalitete japranske doline spadaju: Blagaj, Maslovare i Bosanski Novi. Rudnici u poriječju Sane i Japre bili su u carskom posjedu. U sansko-japranskom području je sve do Karakaline reforme bila prisutna prefekturalna uprava.

Bihaćki kraj je u rimsko doba bio prilično gusto naseljen. Posebno važno naselje bilo je izgrađeno na području današnjeg Golubića. Postoje pretpostavke da je tu bilo sjedište japodskog civiteta. Osim toga sasvim je moguće da je Golubić, vremenom, stekao status municipija pod imenom *Reatinium*.⁸⁵ U Privlici su pronađeni svetište boga Binda – Neptuna, te zavjetni oltari bogu izvora koje su podigli *praepositi* i *princepsi* Japoda.⁸⁶ Numizmatički nalazi iz okoline Bihaća svjedoče nam o životu ondašnjeg stanovništva počev od I stoljeća pa do 375. godine.⁸⁷

Na bosanskohercegovačkim prostorima izgrađena je još jedna veoma važna putna komunikacija. Riječ je o cesti koja je od Narone išla preko Čapljine, Nevesinjskog polja, Boračkog jezera, Konjica, Ivan planine i završavala u Sarajevskom polju.⁸⁸ Njena izgradnja počela je vjerovatno neposredno poslije smrti cara Oktavijana Augusta. Potvrde o ovoj cesti pružaju nam miljokazi, među kojima su posebno važna tri koja su pronađena na području Konjica.

⁸¹ Imamović, 2002, 7-37.

⁸² Up: Bojanovski, 1968, 241-262; Mesihović, 2011, 204.

⁸³ Sergejevski, 1963, 61-90; isti, 1957, 110-112.

⁸⁴ Omerčević, 2010, 217-220.

⁸⁵ Bojanovski, 1988, 315.

⁸⁶ Patsch, 1896, 113-139.

⁸⁷ *Darovi zemaljskom muzeju*, 1891, 100-101.

⁸⁸ Balif, 1893, 32-36.

Dok se jedan od njih odnosi na posvetu preminulom Oktavijanu (*Divo Aug(usto)*),⁸⁹ druga dva se odnose na doba vladavine kasnijih careva: Maksimina,⁹⁰ Filipa i Decija.⁹¹ *Divo Aug(usto)* je najstariji epigrafski spomenik koji govori o gradnji rimskih cesta u Dalmaciji. Također, značajan je i miljokaz iz Nevesinja iz vremena Maksimina Tračanina,⁹² koji svjedoči o značaju spomenute putne trase. Urbanizacija na prostoru donje Neretve započela je mnogo ranije negoli u unutrašnjosti današnje Bosne i Hercegovine. To se desilo zahvaljujući, prije svega, velikom utjecaju Narone, koja je u to vrijeme predstavljala ne samo važan geopolitički prostor nego i mjesto gdje su se ukrštali stari trgovački putevi. Otud je i sama Narona veoma rano doživjela potpunu urbanizaciju.

Preko Ljubuškog (gdje je bila putna stanica *Bigeste*), Čapljine, Stoca i Panika (gdje je bila putna stanica *Leusinium*) kod Bileće išla je cesta *Salona – Narona – Scodra*. U Humcu kod Ljubuškog je postojao vojni logor u kojem su tokom I stoljeća boravile tri legije i nekoliko auksilijarnih jedinica.⁹³ Uz sam logor je, vjerovatno, krajem II ili na početku III stoljeća izgrađeno urbanizno civilno naselje.

Veoma upečatljivi tragovi urbanizacije na području donje Neretve pronađeni su u Krehinom Gracu, Posuškom Gracu i Tasovčićima. Nešto više materijala otkriveno je na području *Diluntuma* (današnjeg Stoca). *Diluntum* je uživao status municipija. Potvrde o tome pružaju nam epigrafski spomenici, te urbani sadržaji i veličina samog naselja.⁹⁴ Nadomak Stoca, u Ošanićima je bilo naselje-grad *Daorson*, nekadašnje središte ilirskog plemena Daorsa. Urbanizacija *Daorsona* pokrenuta je još s početka III stoljeća i provedena sve do 50. godine s. e., ali pod helenističkim utjecajem.⁹⁵ Iako je *Diluntum* drugi grad po važnosti, odmah iza Narone, ostaje nepoznato kada je stekao municipalni status. Dok neki istraživači smatraju da je to bilo u vrijeme dinastije Flavijevaca, drugi istraživači misle da je *Diluntum* dobio status municipija u vrijeme vladavine cara Hadrijana.

Na području Nevesinjskog polja živjelo je ilirsko pleme Glindiciona. Ovdje je romanizacija primjetna još u prvoj polovini II stoljeća. Najveće rimsko naselje na Nevesinjskom polju bilo je u današnjem Drenoviku. Tu su se ukrštali putevi koji su išli iz Gatačkog polja, Bileće i Dabarskog polja.⁹⁶

Rimska cesta Sisak (*Siscia*) – Sremska Mitrovica (*Sirmium*) je jednim dijelom zahvatala i područje današnje Bosanske Posavine i Semberije. Njena trasa još

⁸⁹ CIL III 2908.

⁹⁰ Šačić, 2014, 157.

⁹¹ Balif, 1893, 109; Pašalić, 1960, 61.

⁹² Šačić, 2014, 156-7.

⁹³ Patsch, 1895a, 143-145.

⁹⁴ Truhelka, 1892, 350-360.

⁹⁵ Marić, 1973, 119.

⁹⁶ Sergejevski, 1948, 43-62.

uvijek nije u potpunosti precizirana. Međutim, postoje pretpostavke da je od *Servitiuma* išla preko Posavine, Semberije, dolinom Drine i dalje prema *Sirmiumu i Argentarii*.⁹⁷ Putna stanica *Ad Drinum* ubicirana je kod Drinjače.⁹⁸ Pronađeni miljokazi uz ovu cestu potječu iz III i IV stoljeća.

Moguće je da je jedna manja cesta iz Posavine vodila prema današnjem tuzlanskom području,⁹⁹ i da je područje današnje Tuzle moglo biti poveznica između Drinjače i Semberije.¹⁰⁰

Zaključak

Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora počela je potkraj vladavine cara Oktavijana Augusta ili odmah poslije njegove smrti, a trajala je nešto više od dva stoljeća. Dakle, riječ je o procesu koji je podrazumijevao izgradnju urbanih naselja sa kompletnom infarstrukturom, po obrascima rimskog grada (popločane ulice, vodovod, kanalizacija, trg, vijećnica, kupatila itd.), zatim uspostavu gradske, odnosno municipalne uprave nad gradom i gradskim područjem, koja je obuhvatala okolna sela i seoske općine (*pagi i vici*). Formiranje samoupravnih gradova – municipija podrazumijevalo je naseljavanje pripadnika autohtonog ilirskog stanovništva koje je uživalo status punopravnih rimskih građana u naselja rimskog tipa.

Izgradnja naselja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba zavisila je, ne samo od konfiguracije tla, nego i od prirodnih resursa, komunikacijske povezanosti, te povezanosti sa administrativno-upravnim centrima. Magistralne ceste Salona – Servitium, Salona – Argentarija, Salona – Naron – Scodra, Naron – Sarajevsko polje, Siscija – Sirmium su, prolazeći kroz krajeve današnje Bosne i Hercegovine, povezivale ondašnja naselja, spajale rudonosne regije i omogućavale izvoz metala i drugih vrsta roba.

Za razliku od rudonosnih područja Sane i Japre, gdje nema tragova municipaliteta prije Karakaline reforme, područja istočne i srednje Bosne ranije su doživjela urbanizaciju, dok su krajevi u donjoj Neretvi mnogo ranije urbanizirani. Međutim, iako je urbanizacija započela u vrijeme cara Oktavijana i namjesnika Dolabele, rijetki su gradovi koji su u I stoljeću stekli status municipija, dok je mnogo veći broj onih koji su taj status dobili u II ili na početku III stoljeća.

⁹⁷ Tab. Peun. V 4 – VI 2.

⁹⁸ Pašalić, 1960, 74; Bojanovski, 1981, 132.

⁹⁹ Omerčević, 2009, 52.

¹⁰⁰ Omerčević-Šaković, 2010, 379-380.

Summary

The urbanisation of Bosnian and Herzegovinian areas under the Roman rule

After the conquest of the Bosnian and Herzegovinian territory, the Romans launched numerous campaigns so this region and its population could be incorporated into the Roman life and Roman civilization of that period as quickly as possible. They believed that this is the only and the best way to make themselves the masters of this region. As part of their extensive activities, those that focused on systematic and full implementation of urbanization in the present-day Bosnia and Herzegovina were especially important. This long process encompassed the infrastructure construction, modelled on the Italic cities, villages, economic and other facilities. The first steps of the Roman authorities were to construct modern and high-quality roads, i.e. a powerful road network that would facilitate a faster and stronger connection between settlements and economic resources around present-day Bosnia and Herzegovina. Publius Cornelius Dolabella, who served as an imperial governor of the province of Upper Illyria from 14th to 20th AD, had a special role in the implementation of this plan. The construction of the first roads began upon his initiative and under his strict supervision. He intended to establish a better connection between the regions of present-day Bosnia and Herzegovina with the eastern coast of the Adriatic Sea. These first roads created good foundation for a complete urbanization of this area.

Along with the road construction, the Romans launched the activities that included new settlements, firstly along the Roman roads, then at the crossroads, and then in the regions had were rich in resources. Each settlement, in its appearance, dimensions and layout of facilities and its infrastructure, had to correspond to the Roman building standards. The first settlements were built along the roads. The most famous sites of urban settlements include: Grkovci and Pelva (Livno plateau), Halapići and Salvium (Glamoč plateau), Pecka (the Sana river valley), Baloie (Šipovo), Bjelajac (Mrkonjić Grad), Castra, Laktaši, Gornji Šeher (Banja Luka), Servitium (Bosanska Gradiška), Delminium (Duvno plateau), Varvara (Rama river valley), Ad Matricem (Gornji Vakuf), Bistue Nova (Bugojno), Višnjica (Kiseljak), Ilidža (Sarajevo plateau), Domavia and Skelani (central Podrinje), Blagaj, Maslovare and Bosanski Novi (the Sana and Japra rivers valley), Golubić (Bihać), Bigeste (Čapljina), Leusinium (Bileća), Diluntum (Stolac), Ad Drinum (Drinjača) as well as many others, but less known.

Urbanization had many positive effects in all aspects of work and life of local inhabitants from that period in the region of present-day Bosnia and Herzegovina. A road network was established, as well as numerous economic

activities, lifestyle standard and social relations were raised to a significantly higher level, many settlements (cities and villages) and many cultural monuments were built.

Bibliografija

Kratice

AE	<i>L'année épigraphique</i> , Paris
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
CIL III	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III</i> (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> (izd. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Izvori

- Antoninov Itinerarij, *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. (ur. G. Parthey-M. Pinder) Berlin 1848.
- Apijan, *Ilirike*, (prev. A. STARČEVIĆ) Zagreb 1863.
- Appian's, *Roman History II*, (prev. H. WHITE) London – New York 1912.
- Claudii Ptolomei, *Geographia I-III*, (prev. C. F. A. NOBBE – A. DILLER) Hildesheim 1966.
- *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus occidentis*, (prev. E. BÖCKING) Bonnae 1853.
- Ravenjanin, *Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina*, (prev. Slobodan Čače) Zadar 1995.
- Velej Paterkul, *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest*, (prev. J. MIKLIĆ) Zagreb 2006.
- *Tabula Peutingeriana*, (E. WEBER) Graz 1976.
(http://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/5_campania/)
- Titi Livi, *Ab urbe condita XLI-XLV*, (prev. J. BRISCOE) Stuttgart 1986.
- CIL III 3198a = 10156, CIL III 3200, CIL III 3201 = 10159, CIL = 31086 = 10156, CIL III 13982 CIL III 2908

Literatura

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, Sarajevo 1988.
- Abramić M. 1926, *O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, XLIX, Split 1926-27, 139-155.
- Abramić M. 1927, *Žigovi na opekama i amforama iz Narone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, XLIX, Split 1927, 130-138.

- Balif Pf., *Romische Strassen in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1893.
- Bojanovski I. 1968, *Municipium Malvesiatum s najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine* (Rudo) Arheološki radovi i rasprave JAZU VI, Zagreb 1968, 241-262.
- Bojanovski I. 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.
- Bojanovski I. 1981, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III*, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočoj Bosni, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XIX, CBI 17, Sarajevo 1981, 125-197.
- Bojanovski I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.
- Bojanovski I. 1978, *Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja*, Naše starine XXXIII, Sarajevo 1978, 115-126.
- Bulić F. 1928, *Sv. Venancije prvi biskup solinski i mučenik duvanjski*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Nova serija XV, Zagreb 1928, 55-71.
- *Darovi zemaljskom muzeju*, 1891, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, Sarajevo 1891, 100-101.
- Glavičić M. 2014, *Organizacija uprave rimske provincije Dalmacije prema natpisnoj građi*, Katalog izložbe “Klasični Rim na tlu Hrvatske”, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb 2014, 41-49.
- Hoffer P. A. 1895, *Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, Sarajevo 1895, 43-61.
- Hoffer A.P. 1897, *Zlato i druge rude u travničkom kotaru*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX, 1897, 411-423.
- Imamović E. 1971, *Gromiljak u vjersko-kulturnoj prošlosti*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji VII-VIII, Sarajevo 1971, 344-350.
- Imamović E. 1976, *Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXI – XXVII, Sarajevo 1976, 7-27.
- Imamović E. 1985, *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*, Prilozi Instituta za istoriju, XX/21, Sarajevo 1985, 31-52.
- Imamović E. 1994, *Prethistorija i antika*, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994, 13-41.
- Imamović E. 2002, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XVII, Tuzla 2002, 7-37.
- Jelić L. 1898, *Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu X, Sarajevo 1898, 531-560.
- Kelnner J. 1890, *Ostanci rimske kuće u Laktašima*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu II, Sarajevo 1890, 55-63.
- Kujundžić I. 1916, *Najnovije rimske iskopine u Mošunju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXVIII, Sarajevo 1916, 477-496.
- Kujundžić I. 1926, *O položaju rimskog municipija Bistue Nova u Bosni*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVII-XLVIII, Split 1926, 75-83.
- Mamford L. 2006, *Grad u istoriji*, Beograd 2006.
- Mandić M. 1924, *Turbe kod Travnika*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXXVI, Sarajevo 1924, 83-90.
- Marić Z. 1973, *Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak X, CBI 8, Sarajevo 1973, 109-137.

- Mesihović S. 2010, *Aevum Dolabellae – Dolabelino doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XXXIX, CBI I, Sarajevo 2010, 99-123.
- Mesihović S. 2011, *Antiqvi Homines Bosnae*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011.
- Mesihović S. 2014, *Proconsvles, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Prvo izdanje, Sarajevo 2014.
- Novak G. 1944, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944.
- Omerčević B. 2002, *Kontinuitet izgradnje naselja i njihov razmještaj na tlu današnje Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli IV, 67-76.
- Omerčević B. 2005, *Procvat rudarstva na tlu današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme kasne antike*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli VI, Tuzla 2005, 39-57.
- Omerčević B. 2007a, *Etničke prilike u istočnoj Bosni i Podrinju u vrijeme kasne antike*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli VIII, Tuzla 2007, 9-20.
- Omerčević B. 2007b, *Rimska cesta Salona-Servitium*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli VIII, Tuzla 2007, 17-33.
- Omerčević B. 2009, *Posljedice Batonovog ustanka: odrazi na tlu sjeveroistočne Bosne*, Gračanički glasnik XIII, 28, 50-58.
- Omerčević B. 2010, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla 2010.
- Omerčević B.- Šaković E. 2010, *Naseobinske prilike tuzlanskog kraja u antici*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli X, 373-385.
- Omerčević B. – Imamović M. 2011, *Promjena društvene structure stanovništva na bosanskohercegovačkim prostorima u poznoj fazi principata*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli XI, Tuzla 2011, 245-261.
- Pašalić E. 1953, *Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. VIII, Sarajevo 1953, 345-348.
- Pašalić E. 1957, *Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške*, Naše starine IV, Sarajevo 1957, 75-92.
- Pašalić E. 1959, *Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIV, Sarajevo 1959, 113-135.
- Pašalić E. 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.
- Pašalić E. 1975, *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975.
- Paškvalin V. 1958, *Tri rimska natpisa sa područja Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija XIII, Sarajevo 1958, 153-157.
- Patsch K. 1895a, *Legio VIII Augusta u Dalmaciji*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, Sarajevo 1895, 143-146.
- Patsch K. 1895b, *Epigrafski nahogjaji iz godine 1895*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, Sarajevo 1895, 573-586.
- Patsch K. 1896a, *Japodi*, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII u Sarajevu, Sarajevo 1896, 113-139.
- Patsch K. 1896b, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschihte der romischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina IV, Wien 1896, 243-295.
- Patsch K. 1902, *Nahogjaji novca*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV, Sarajevo 1902, 391-438.
- Patsch K. 1904, *Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVI, Sarajevo 1904, 307-365.

- Patsch K. 1907, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, In Kommission bei A. Hölder, Wien 1907.
- Patsch K. 1906, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, Sarajevo 1906, 151-182.
- Patsch K. 1899, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VI, Wien 1899, 154-273.
- Patsch K. 1910, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXII, Sarajevo 1910, 177-208.
- Petrović J. 1960-61, *Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija XV-XVI, Sarajevo 1960-61, 229-234.
- Radimsky V. 1891, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, Sarajevo 1891, 1-19.
- Radimsky V. 1892, *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, Sarajevo 1892, 1-24.
- Sergejevski D. 1928, *Rimski kameni spomenici s Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XL, Sarajevo 1928, 79-97.
- Sergejevski D. 1930a, *Nalaz rimskog novca kod Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLII, Sarajevo 1930, 119-132.
- Sergejevski D. 1930b, *Epigrafski i arheološki nalasci*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLII, Sarajevo 1930, 157-167.
- Sergejevski D. 1931, *Rimski spomenici iz Livna i Prekaje*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLIII, Sarajevo 1931, 19-23.
- Sergejevski D. 1932a, *Numizmatičke beleške*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI, Sarajevo 1932, 23-31.
- Sergejevski D. 1932b, *Spätantike Denkmäler aus Zenica*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XLIV, Sarajevo 1932, 35-56.
- Sergejevski D. 1934, *Rimska groblja na Drini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLVI, Sarajevo 1934, 11-41.
- Sergejevski D. 1936, *Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XLVIII, Sarajevo 1936, 4-14.
- Sergejevski D. 1948, *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*, Naše starine III, 1948, 43-62.
- Sergejevski D. 1957, *Epigrafski nalazi iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XII, Sarajevo 1957, 109-125.
- Sergejevski D. 1963, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII, Sarajevo 1963, 85-102.
- Simić V. 1951, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.
- Skarić V. 1924, *Banja Luka i njena okolina u davnini*, Otadžbina 32-33, Banja Luka 1924.
- Šaćić A. 2014, Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XLIII, CBI 10, 155-166.
- Škegro A. 1999, *Eksploatacija željeza u Bosni i Hercegovini u rimsko doba*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu XXVIII, Sarajevo 1999, 17-45.
- Tomaschek W. 1880, *Die vor-slavishe Topographie der BosnaHerzegowina*, Wien 1880, 497-528, 545-567.
- Truhelka Ć. 1892, *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, Sarajevo 1892, 340-365.
- Truhelka Ć. 1893, *Iskopine u dolini Lašve*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu V, Sarajevo 1893, 685-699.
- Wilkes J. 1969, *Dalmatia*, London 1969.

- Zaninović M. 1967a, *Ilirsko pleme Delmati I – politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost Delmata*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak IV, CBI 2, Sarajevo 1967, 27- 91.
- Zaninović M. 1967b, *Ilirsko pleme Delmati II – materijalna i duhovna kultura*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak V, CBI 3, Sarajevo 1967, 5-101.
- Zaninović M. 2007, *Beneficarii consularis na području Dalmata*, Zagreb 2007, 181-184.